

PAWEŁ KURTEK

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce
Jan Kochanowski University, Kielce
pawel.kurtek@ujk.edu.pl

Regulacyjne znaczenie doświadczeń relacji z rodzicami w radzeniu sobie młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach trudnych społecznie

The regulatory role of individual experiences with parents in coping of youth with mild intellectual disability in situations of interpersonal conflicts

Key words: individual experience, mild intellectual disability, coping

Słowa kluczowe: indywidualne doświadczenie, lekka niepełnosprawność intelektualna, radzenie sobie

Abstract. Research findings have documented that coping of individuals with mild intellectual disability depends on social and psychological factors (Kościelska, 1998; Zigler, 1999; Switzky, 1999; Kurtek, 2009). The aim of the empirical research was to verify the regulatory role of individual experiences (conscious representation of parental attitudes) in coping of youth with mild intellectual disability in conflicts with parents. In the study of a group of 60 students (age: 14–20) from a special school, psychological methods belonging to a cognitive paradigm were used: the PCR Questionnaire (Parent-Child Relation Questionnaire) by A. Roe and M. Siegelman (1963) and RTSS Questionnaire (Coping in Difficult Social Situations) by Danuta Borecka-Biernat (2003). Both methods were adapted to low reading and understanding skills of the population (shorter items without abstract words).

The results of multiple regression confirmed the model of tendentious perception of object by R.H. Fazio (1986) in regulating coping strategies. Problem-oriented responses in conflicts with parents are explained in 30% of variance by individual experiences of Love (from mother and father as well) and not Demanding (rather Casual) mother. The predictors of aggressive coping tendency were experiences of father's Rejection and lack of mother's Attention (15% of variance). Finally the avoidance coping was explained in 10% by the experience of lack of mother's Love. Obtained data comply to the holistic model of social rehabilitation of mildly intellectually disabled youth.

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest prezentacja wyników badań dotyczących radzenia sobie młodzieży

z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach trudnych społecznie. Szczególnie skoncentrowano się na poznaniu działań zaradczych realizowanych przez mło-

dzień wobec rodziców w kontekście doświadczenie relacji.

Młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim przeżywa wiele sytuacji trudnych w kontekście funkcjonowania społecznego oraz związanych z działalnością zadaniową (Bramston, Fogarty, Cummins, 1999; Kościelska, 1998; Kurtek, 2009; Margalit, 2004; Pasternak, 1996). Trudności dopasowania się do wymogów różnych mikrośrodków są jej udziałem, szczególnie w warunkach integracji społecznej. Konsekwencją tego są doświadczenia odrzucenia, osamotnienia, uzależnienia, także ze strony rodziców (przejawiających trudności w przystosowaniu się do własnego dorastającego dziecka). Ponadto niekorzystny bilans sukcesów w stosunku do niepowodzeń szkolnych, społeczna stygmatyzacja, ograniczona dostępność różnych ofert, między innymi edukacyjnych, zawodowych, stanowią tylko przykłady sytuacji trudnych tej grupy młodzieży. Nie tyle eliminacja tych sytuacji, ile poszukiwanie czynników konstruktywnego radzenia sobie z nimi stanowi jedno z podstawowych wyzwań psychologii rehabilitacji.

Współcześnie dominuje relacyjny model rozumienia radzenia sobie w sytuacji trudnej (Lazarus, Folkman, 1984; Strelau, 2000; Tomaszewski, 1986). Zdaniem Marii Tyszkowej (1986) o sytuacji takiej można mówić, gdy układ stosunków między człowiekiem a otoczeniem charakteryzuje się brakiem równowagi pomiędzy poziomem trudności zadania a możliwościami i potrzebami osoby. A zatem jest to „układ zewnętrznych bodźców powodujących zakłócenia czynności lub zagrożenie potrzeb jednostki, jej dążeń czy cennionych wartości i wywołujących w związku z tym charakterystyczne zmiany w zachowaniu” (Tyszkowa, 1986, s. 21). Z tego powodu zarówno niepełnosprawność jednostki, jak i zewnętrzne warunki aktywności człowieka mogą się przyczyniać do zakłócenia tej równowagi i generować sytuacje trudne.

Według tej autorki do sytuacji trudnych społecznie można zaliczyć między innymi:

1. Sytuacje społecznej ekspozycji, w których osoba jest wystawiona na krytykę i ocenę

innych osób, przez co może ulec zachwianiu jej poczucie własnej wartości;

2. Sytuacje nacisku lub przymusu, w których realizacja celów indywidualnych jest zagrożona ze względu na presję wywieraną przez inne osoby;
3. Sytuacje społecznego konfliktu, w których dążenia osoby są sprzeczne lub niezgodne z dążeniami innych osób, co rodzi zagrożenie realizacji jej własnych dążeń.

Należy zauważyć, że tak zdefiniowane sytuacje nacisku i społecznego konfliktu łączy sprzeczność interesów. Propozycja ta nie ma zatem charakteru rozłącznego.

W obliczu sytuacji trudnych jednostka nie pozostaje bierna, lecz podejmuje aktywność (*coping*) ukierunkowaną na rozwiązanie problemu lub ochronę własnego dobrostanu. Strategie zaradcze są rozumiane jako aktywne i celowe wysiłki ukierunkowane na pośredniczenie w adaptacji przez redukcję awersyjnych elementów stresu (Lazarus, Folkman, 1984).

Doniesienia różnych badaczy dotyczące aktywności zaradczej osób z niepełnosprawnością intelektualną nie są jednoznaczne. Niektórzy wyraźnie wskazują na dominację strategii unikania nad zadaniowymi (Pisula, 1996; Wayment, Zetlin, 1989). Zgodnie z tym podejściem osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w konfrontacji z doświadczeniem odrzucenia społecznego częściej podejmują działania unikające (*avoidant*) wyrażające się w: obronności percepcyjnej, supresji lub zaprzeczaniu, aniżeli aktywne (*active*) formy radzenia sobie oparte na konfrontacji z problemem. Osoby te preferują behawioralne formy uniku zamiast poznawczych. Pierwsze ujawniają się w postaci fizycznej izolacji, a drugie w ignorowaniu, usuwaniu ze świadomości negatywnego doświadczenia. Analiza rozwojowa wskazuje na pierwszeństwo ontogenetyczne aktywności behawioralnej nad poznawczą, która zakłada konieczność uruchomienia mechanizmów kontroli poznawczej: identyfikacji zdarzenia stresowego, a następnie ignorowania, zaprzeczania lub odwracania uwagi (Landolt, Vollrath, Ribi, 2002).

Natomiast inne badania nie stwierdzają jednoznacznej przewagi określonych działań zaradczych (Hartley, McLean, 2008), z czego wynika, że u dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim następuje aktywizowanie różnych strategii: zarówno aktywnych – zadaniowych (ukierunkowanych na rozwiązanie problemu), emocjonalnych (służących obniżeniu napięcia, dyskomfortu psychicznego), poszukiwania wsparcia, jak i unikających (behawioralnych i poznawczych). Wyniki badań i analizy statystyczne wskazują nawet na preferencję strategii zorientowanych na rozwiązanie problemu nad pozostałymi działaniami zaradczymi. Powyższe rozbieżności mogą wynikać ze specyfiki stosowanych narzędzi badawczych, rodzaju aktywizowanych sytuacji trudnych czy też swoistości badanych grup.

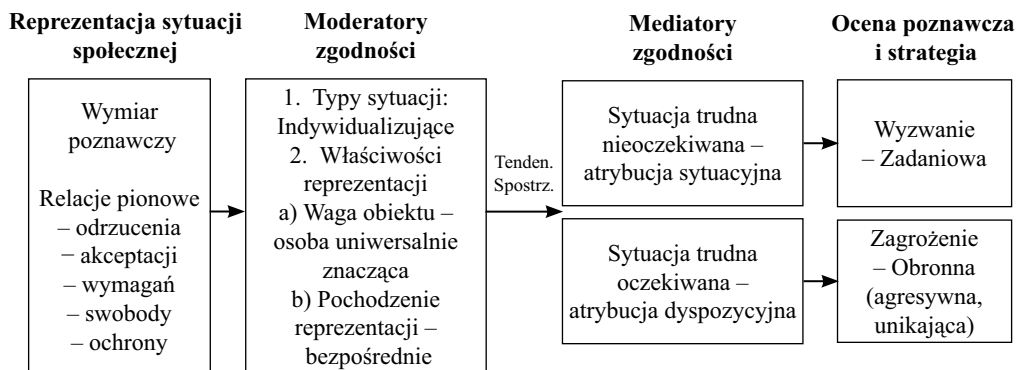
W badaniach realizowanych w Polsce wykazano, że młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim stosuje w obliczu sytuacji trudnych zróżnicowane działania zaradcze: zarówno zadaniowe, emocjonalne, jak i unikające (Kurtek, 2009). W porównawczych badaniach kwestionariuszowych wykazano, że młodzież ta częściej niż pełnosprawni rówieśnicy stosuje strategie obronne od zadaniowych. Preferuje bowiem zachowania ukierunkowane na przywrócenie równowagi emocjonalnej (np. w postaci agresywnej – „zaczynam szaleć”, „walczę z kimś”, „uderzam, rzucam lub łamię rzeczy”) lub odwracanie uwagi od stresora (Pisula, 1996).

Interesujące jest zagadnienie użyteczności, adaptacyjności różnych strategii zaradczych w odniesieniu do osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Według Anthony’ego Antonovsky’ego podstawowe kryteria efektywności poszczególnych działań zaradczych stanowią: elastyczność, racjonalność i dalekowzroczność (za: Sheridan, Radmacher, 1998). O ile elastyczność odnosi się do repertuaru zasobów zaradczych dostępnych jednostce, o tyle racjonalność – do trafności oceny sytuacji trudnej, zaś dalekowzroczność – do oceny konsekwencji określonych działań, w tym skutków natury emocjonalnej. Badania Sigan L. Hartley i William McLean (2008) wykaza-

ły, że dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną wykorzystujące zarówno zadaniowe, jak i emocjonalne strategie zaradcze rzadziej doświadczają dystresu psychologicznego (konsekwencje pozytywne), co wzmacnia tendencje do ich stosowania. Natomiast strategie unikania często pogarszają dobrostan psychospołeczny (nasilenie poziomu lęku i depresyjności). Jednocześnie należy zaznaczyć, że w sytuacjach niekontrolowanych, w których jednostki niepełnosprawne mają ograniczone możliwości wpływu na otoczenie, działania unikające mogą mieć również charakter racjonalny, tym samym bardziej adaptacyjny. A zatem nie tyle jakość, ile sytuacyjna adekwatność strategii decyduje o jej wartości adaptacyjnej (Ratajczak, 2000).

Wobec zróżnicowanego obrazu aktywności zaradczej osób z niepełnosprawnością intelektualną zasadna staje się analiza uwarunkowań tego zjawiska. Współczesne badania w tym zakresie mają charakter wieloczynnikowy. Podjęta strategia zaradcza zależy od kontekstu sytuacyjnego i predyspozycji indywidualnych jednostki (Cohen, Karen, 1999; Dykens, 1999; Kurtek, 2009). Nieliczne jeszcze badania korelacyjne i eksplanacyjne realizowane z udziałem młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce wskazują na aktywizowanie zachowań agresywnych i protestu wobec zakazów rodziców, które należy zaliczyć do form aktywnego radzenia sobie (Obuchowska, 1990).

W badaniach własnych autora także wykazano pośrednie formy agresji wobec dominującego rodzica w postaci ignorowania jego oczekiwań. Stwierdzono także duże nasilenie zachowań asertywnych ukierunkowanych na respektowanie przez rodziców prawa do autonomii adolescentów, szczególnie w sytuacji jego zagrożenia (Kurtek, 2009). Strategie zadaniowe pojawiały się częściej w sytuacjach zagrożenia niż deprywacji potrzeb: akceptacji, sukcesu czy niezależności, co skłania do wnioskowania, że predyktorem podejmowanych działań zaradczych jest subiektywna percepcja stresu. Łatwiej bowiem podejmować zadaniowe działania zaradcze wobec antycypowanej niż realnej straty.

Rysunek 1. Model aktywizacji reprezentacji sytuacji społecznej w zachowaniu zaradczym – opracowanie własne

Badania S.L. Hartley i W.E. McLean (2005, 2008) z udziałem dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim wskazują, że spostrzeganie kontroli sytuacji (wewnętrzne umiejscowienie kontroli) pozytywnie koreluje z aktywnym radzeniem sobie, zaś negatywnie – z unikaniem. Podobne zależności między wewnętrznym umiejscowieniem kontroli i idealnym obrazem siebie a zadaniowymi tendencjami zaradczymi uzyskano w badaniach polskiej młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim (Kurtek, 2009).

Aktywne radzenie sobie w interpersonalnych sytuacjach trudnych oparte na przekonaniu o kontroli zdarzeń wiąże się z mniejszym nasileniem dystresu. Natomiast skłonność do unikania koreluje z negatywnym postrzeganiem własnego wpływu na sytuację i przyczynia się do pogłębienia dystresu, który pośredniczy w powstawaniu zaburzeń psychopatologicznych, głównie lękowych i depresyjnych (Hartley, McLean, 2005; Hastings i in., 2004; Lunskey, Benson, 2001)

Przyjęta w tym artykule pojmawca koncepcja radzenia sobie przypisuje subiektywnej ocenie jednostki podstawowe znaczenie w regulacji aktywności zaradczej. Ocena poznawcza pełni funkcję aktywnego mediatora w procesie radzenia sobie, uwzględniającego zmienny charakter przetwarzanych danych. Richard Lazarus (1991) przypisuje tej estyma-

cji znaczenie adaptacyjne, polegające na integracji trzech, często rozległych i złożonych obszarów: wymagań sytuacyjnych, posiadanych przez jednostkę zasobów i osobistych interesów podmiotu. Dokonywane szacowanie umożliwia jednostce w mniej lub bardziej świadomy sposób odpowiedzenie na trzy pytania: co chcę? (dążenia, cele bezpośrednie i długofalowe), co muszę? (co „narzuca” jednostce specyficzna sytuacja, jakie stawia przed jednostką wymagania), co mogę? (jakimi środkami i zasobami osoba dysponuje).

Istotne znaczenie w formowaniu poznawczej oceny sytuacji trudnej ma dotychczasowe doświadczenie indywidualne, które jest formą matrycy możliwych scenariuszy działań jednostki i ich skutków.

Na rysunku 1 przedstawiono proponowany teoretyczny model wpływu doświadczenia społecznego na ocenę i strategię zaradczą.

Przyjęcie perspektywy poznawczej pozwoliło na zastosowanie terminu **doświadczenie**, rozumianego jako indywidualnie zróżnicowana reprezentacja rzeczywistości. Według Tomasz Maruszewskiego (2006), obszary doświadczenia indywidualnego obejmują: własną osobę, świat społeczny, świat przyrodniczy i relacje jednostki z nimi. Doświadczenie to tworzy się na podstawie bezpośrednich i pośrednich form komunikacji. Decydujące znaczenie dla budowania doświadczenia indywidualnego ma rezonans społeczny, szczególnie

ze strony osób znaczących. Aktywność innych osób wobec jednostki podlega interpretacji i staje się jej indywidualnym doświadczeniem rozumianym jako: reprezentacja działań innych wobec niej¹. Wśród doświadczeń społecznych nastolatka z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim istotne znaczenie ma interpretacja zachowań własnych rodziców, które często bywają spostrzegane jako ograniczające gratyfikację potrzeb akceptacji i autonomii (Biernat, 2006a; Kościelska, 1998; Loeb, 1991; Obuchowska, 1990, 1999; Zigler, 1999), dlatego w prezentowanych badaniach koncentrowano się na następujących wymiarach doświadczenia:

- Akceptacja – Odrzucenie – reprezentacja poznawcza afirmujących lub deprecjonujących (potwierdzających lub pozbawiających wartości) działań rodzica wobec dziecka;
- Wymagania – Swoboda – reprezentacja poznawcza działań rodzica wobec dziecka ukierunkowanych na kontrolę, dominację lub swobodę;
- Ochrona – reprezentacja poznawcza działań rodzica ukierunkowanych na ochronę dziecka.

Doświadczenie indywidualne jest potencjalnie dostępne jednostce i aktywizuje się tylko w określonym kontekście. Podstawowe znaczenie w procesie aktywacji doświadczenia w modyfikacji zachowania (w tym zaradczego) mają tzw. moderatory i mediatory zgodności zachowania z reprezentacją poznawczą. Tylko w obliczu sytuacji indywidualizujących (umożliwiających postępowanie zgodne z własnymi preferencjami, przekonaniami) istnieje prawdopodobieństwo takiej zgodności. Natomiast sytuacje dezindywidualizujące i skrytowane uruchamiają kulturowo-społeczne wzorce zachowania (Abelson, za: Wojciszke, 2005, s. 88). Ponadto czynnikami pośredniczącymi są: waga obiektu oraz charakter kontaktu z nim (bezpośredni-pośredni). Reprezentacja osób znaczących, z którymi jednostka ma bezpośrednie relacje, łatwiej aktywizuje się w działaniach jednostki wobec nich. Wymienione czynniki pośredniczące akcentują zewnętrzny kontekst aktywiza-

cji reprezentacji w funkcjonowaniu jednostki. W zrozumieniu mechanizmów wewnętrznych konieczna jest analiza zasygnalizowanych w powyższym modelu – mediatorów zgodności. Według Russella Fazio (za: Wojciszke, 2005, s. 88), autora **koncepcji tendencyjnego spostrzegania**, podstawowe znaczenie mają procesy atrybucji zachowań innych. Główna teza tej koncepcji zakłada, że reprezentacje poznawcze obiektu wpływają na zachowanie wobec niego poprzez specyficzne jego spostrzeganie. Gdy zatem nastolatek dysponuje negatywnym doświadczeniem w relacji z rodzicem (uwewnętrzniony obraz obiektu jako odrzucającego, uzależniającego), sytuacje nacisku lub konfliktu z jego strony spostrzega jako zjawisko typowe (w znaczeniu niezmiennego). Ocenia wówczas tę sytuację jako zagrażającą i uruchamia strategię zorientowaną na ochronę siebie. Gdy jednak posiada pozytywne doświadczenie w relacji z rodzicem (np. jako akceptującego, respektującego wybory dziecka), wtedy skłonny jest te same negatywne zachowania rodzica interpretować jako rezultat działania przyczyn zewnętrznych. Ocenia wówczas sytuacje trudne w relacjach z rodzicem jako wyzwanie, które można przezwyciężyć poprzez otwartą konfrontację.

Przeprowadzone rozumowanie upoważnia do sformułowania następujących pytań badawczych:

1. Jakie strategie radzenia sobie preferuje młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach społecznie trudnych: konfliktu interpersonalnego z rodzicem, rówieśnikami i osobami nieznanymi?
2. Jakie są indywidualne doświadczenia relacji z rodzicami młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w zakresie wymiarów: akceptacja, odrzucenie, wymagania, liberalizm, ochrona ze strony matki i ojca?
3. Jaka jest regulacyjna moc indywidualnych doświadczeń relacji z rodzicami w radzeniu sobie młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach interpersonalnego konfliktu z rodzicami?

W odpowiedzi na stawiane pytania można sformułować następujące hipotezy:

H1: Pozytywne doświadczenia w relacjach z rodzicami sprzyjają aktywizacji zadaniowych strategii radzenia sobie;

H2: Negatywne doświadczenia w relacjach z rodzicami sprzyjają podejmowaniu obronnych (unikowych lub agresywnych) strategii radzenia sobie w sytuacji konfliktu u młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim.

METODA I GRUPA BADAWCZA

Dotychczasowe badania empiryczne potwierdzają możliwość stosowania narzędzi kwestionariuszowych do poznania funkcjonowania psychospołecznego, w tym aktywności zaradczej młodzieży i osób dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim (Benson, Fusch, 1999; Hartley, McLean, 2005, 2008, 2009). Tym samym pozytywnie weryfikują zdolność autorefleksji i kodowania wyrażającego się w samopisie własnych strategii w przezwyciężaniu stresu. Ponadto zakłada się, że zakres tych działań nie ma charakteru specyficznego i wpisuje się w uniwersalny (aktywizujący się w ogólnej populacji) repertuar strategii radzenia sobie.

Do zbadania strategii radzenia sobie zastosowano Kwestionariusz Trudnych Sytuacji Społecznych (RTSS) Danuty Boreckiej-Biernat (2003), który ze względu na obniżone możliwości intelektualne respondentów został skrócony i uproszczony (za zgodą autorki testu). Modyfikacja testu polegała na wyborze 15 sytuacji konfliktów społecznych: głównie z rodzicami (10 zdarzeń), rówieśnikami (3 zdarzenia) i osobami nieznanymi (2 zdarzenia). Taki wybór był podyktowany problematyką badawczą, koncentrującą się na relacjach z rodzicami. Wybrane sytuacje charakteryzują się umiarkowaną mocą dyskryminacyjną wahającą się od 0,14 do 0,49 (mierzoną metodą skorygowanych współczynników korelacji pozycja-skala) dla agresywnego, unikającego i racjonalnego radzenia sobie². Ponadto opisy sytuacji trudnych zostały skrócone (z zachowaniem istotnych informacji) i zreagowane

do języka konkretnego, potocznego – stosownie do możliwości intelektualnych respondentów. Przedstawione sytuacje trudne były typowe, dostępne doświadczeniu badanego, tzn. były prawdopodobne w indywidualnym przypadku oraz łatwe do wyobrażenia. W każdej opisanej sytuacji możliwy był wybór jednej z trzech strategii zaradczych: unikania (U), agresywnej (A) lub racjonalnej (R). Narzędzie w wersji pełnej charakteryzuje się zadowalającymi wskaźnikami trafności treściowej (współczynniki W-Kendalla wynoszą od 0,21 do 0,47 i są istotne na poziomie $0,03 < p < 0,00007$). Ponadto wykazano umiarkowaną trafność diagnostyczną (z wykorzystaniem zewnętrznych miar – kwestionariuszy: „Nastroje i Humory” Buss-Durkee’a oraz RSSS – wersja b–Wrześniewskiego i Zalewskiej) i teoretyczną narzędzia. Współczynniki zgodności wewnętrznej, mierzone z wykorzystaniem α -Cronbacha, wyniosły odpowiednio dla poszczególnych skal: R ($\alpha = 0,84$), A ($\alpha = 0,84$), U ($\alpha = 0,67$) i potwierdzają wysoką rzetelność narzędzia³.

Drugim narzędziem wykorzystanym w badaniach był zmodyfikowany kwestionariusz PCR (A Parent-Child Relations Questionnaire) A. Roe i M. Siegelman w opracowaniu W. Kowalskiego (1982), przeznaczony do pomiaru charakterystycznego zachowania rodziców w stosunku do ich dzieci, przy czym zachowania te są poznawane z perspektywy percepcyjnej młodzieży lub osób dorosłych⁴. Przedmiot badania jest zatem zbieżny z doświadczeniem społecznym rozumianym jako świadoma, poznawcza reprezentacja celowych zachowań innych wobec jednostki (por. Maruszewski, 2006, s. 166). Kwestionariusz umożliwia poznanie doświadczeń: postawy kochającej (Love – L), odrzucającej (Reject – R), wymagającej (Demand – D), liberalnej (Casual – C) oraz ochraniającej (Attention – A). Modyfikacja polegała na eliminacji twierdzeń bardziej złożonych poznawczo, w konsekwencji czego wersja zastosowana w badaniach składała się z 35 zdań. Przyjęto, że 7 twierdzeń (dla każdej z pięciu postaw) o zadowalającym poziomie mocy dyskrymi-

nacyjnej, mierzonej współczynnikiem korelacji dwuseryjnej (dla matek 0,523–0,710 i dla ojców 0,524–0,789) wystarczająco opisuje badane aspekty doświadczenia. Stabilność bezwzględna wersji dla ojca i matki w poszczególnych postawach waha się w granicach $0,6 \leq r \leq 0,8$ (r -Pearsona), zaś wskaźniki zgodności wewnętrznej mieszczą się w przedziałach 0,6–0,8, co potwierdza rzetelność narzędzia. Analiza wewnętrzna struktury kwestionariusza oraz korelacje z innymi metodami badawczymi wskazują na trafność zastosowanego narzędzia.

Badaniami objęto młodzież obojga płci w wieku od 14 do 20 lat (średnia wieku wynosiła 16,5 roku z odchyleniem standardowym 1 rok 7 miesięcy)⁵. Grupę młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim stanowiło 60 uczniów gimnazjum (39 dziewcząt i 21 chłopców)⁶. Badania odbywały się w małych grupach, z udziałem asystenta wspomagającego uczniów, którzy wymagali indywidualnego instruktażu lub pomocy. Z uwagi na prawdopodobieństwo występowania trudności w czytaniu i pisaniu narzędzia były prezentowane w wersji papierowej i czytanej przez asystenta, zaś zadaniem uczniów był wybór i zakreślenie właściwej odpowiedzi na arkuszu odpowiedzi. Procedura badawcza zakładała ścisłą kolejność stosowanych narzędzi. Jako pierwszy wypełniano kwestionariusz dotyczący doświadczenia zachowań rodziców, a następnie badani mieli za zadanie określać własne strategie działania wobec rodziców (i innych osób) w kontekście różnych sytuacji trudnych. Taka kolejność stosowanych narzędzi zwiększała szansę aktywizacji reprezentacji ojca i matki w podejmowanych przez badanych strategiach zaradczych wobec rodziców.

WYNIKI

Strategie radzenia sobie młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach konfliktów z rodzicem

Aby zrealizować cel eksploracyjny, dokonano analizy preferowanych przez adolescentów

z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim sposobów radzenia sobie w różnych sytuacjach konfliktów z rodzicem.

Wskazane przez badanych wybory działań zaradczych z przedstawionego repertuaru strategii zadaniowych, agresywnych i unikania stały się podstawą analizy sytuacyjnych i uogólnionych preferencji radzenia sobie.

W tabeli 1 zaprezentowano preferowaną aktywność zaradczą badanych.

We wszystkich wskazanych w tabeli 1 sytuacjach rozbieżności interesów między rodzicem a dzieckiem w postaci: nakazów, zakazów, kar i ignorancji potrzeb syna lub córki badani preferują zadaniowe strategie rozwiązywania tych konfliktów.

W sytuacji próby udaremnienia przez rodzica potrzeby odpoczynku i odreagowania złości przy głośnej muzyce oraz nakazu odrabiania lekcji większość badanych deklaruje zadaniową strategię (58,3%), polegającą na asertywnym ujawnieniu własnego zmęczenia i potrzeby odzyskania równowagi psychicznej przy muzyce. Znacznie rzadziej badani wskazują na strategię agresywną („kłóczę się z rodzicem” – 18,3%) oraz unikania („wychodzę z domu na spacer” – 23,3%). Prawie identyczne wyniki preferencji zaradczych ujawniają się w kontekście nakazu mycia naczyń tuż przed planowanym spotkaniem z rówieśnikami. Tak więc 58,3% badanych decyduje się w tej sytuacji szybko umyć naczynia i wyjść na umówione spotkanie, a tylko 20 % krzyczy na rodziców i zarzuca im złośliwość lub ignoruje nakaz i „wymyka się” z domu – 21,7%.

Wspomniana tendencja stosowania poszczególnych działań zaradczych utrzymuje się również w sytuacji zakazu udziału w wycieczce szkolnej. Dominujące działanie zaradcze w postaci obietnicy poprawy zachowania w celu uzyskania pozwolenia wskazało 50% badanych. W tej sytuacji 30% osób preferuje strategię unikania („zamykam się w swoim pokoju i usiłuję zająć się przyjemnymi sprawami”), zaś 20% – agresywną („kłóczę się z rodzicami”). Wskazuje to być może na większe zrozumienie dla decyzji rodziców związanej z obciążeniami finansowymi takiego wyjazd-

Tabela 1. Rozkład ilościowy strategii radzenia sobie w sytuacjach konfliktów z rodzicem

Strategie radzenia sobie w sytuacji konfliktu z rodzicem			
Sytuacje konfliktowe	Unikania N-%	Zadaniowa N-%	Agresywna N-%
Nakaz nauki w trakcie odpoczynku	14–23,3	35–58,3	11–18,3
Nakaz mycia naczyń jako utrudnienie spotkania towarzyskiego	13–21,7	35–58,3	12–20
Zakaz wycieczki szkolnej	18–30	30–50	12–20
Kara za samowolne spotkanie towarzyskie	10–16,7	40–66,7	10–16,7
Kara za późny powrót z dyskoteki	14–23,3	35–58,3	11–18,3
Kara za wagary	13–21,7	31–51,7	16–26,7
Kara za złamanie zakazu telewizyjnego	16–26,7	32–53,3	12–20
Niesprawiedliwa kara za bójkę z rodzeństwem	15–25	31–51,7	14–23,3
Niedotrzymanie słowa	14–23,3	29–48,3	17–28,3
Kłótnia rodziców	13–21,7	28–46,7	19–31,7
Suma	140–23,3%	326–42,7%	190–22,3%

du (znacznie większymi niż w sytuacji udziału w dyskotecie lub spotkaniu towarzyskim).

W kontekście zagrożenia karą ze strony rodzica za: niekonsultowany udział w imprezie towarzyskiej (bez pozwolenia rodzica), spóźniony powrót z dyskoteki szkolnej, wagarowanie oraz „złamanie” zakazu oglądania telewizji badani deklarują najczęściej strategię przeproszenia. Natomiast strategię obronną w postaci agresywnej („krzyku, kłótni z rodzicem”), racjonalizacji własnej absencji szkolnej („Jestem na tyle dorosły, że nie muszę się nikomu tłumaczyć!”) pojawiają się również często, co działania unikania („nie słucham, co mówi, idę do swojego pokoju, idę spać”).

Podobne nasilenie tendencji zaradczych zaobserwowano w sytuacjach ignorowania dziecka (rozumianego jako nierespektowanie potrzeb dziecka) wyrażających się w: niesprawiedliwej karze rodziców za bójkę z rodzeństwem oraz niedotrzymaniu obietnicy.

W pierwszej sytuacji badani najczęściej deklarują strategię zadaniową (51,7%) w postaci otwartej konfrontacji z rodzicem (podanie argumentów wskazujących na winę ro-

dzeństwa). Rzadziej badani wskazywali na wykorzystanie strategii agresywnej („Wściekam się na rodziców, że postępują wobec mnie niesprawiedliwie” – 23,3%) oraz unikania („Idę do swojego pokoju i włączam głośno muzykę, żeby poczuć się lepiej” – 25%). Podobnie w drugiej sytuacji badani najczęściej wskazują na wykorzystanie strategii zorientowanej na problem („Sam sobie organizuję wolny czas” – 48,3%), rzadziej zaś ujawniają strategię agresywną („Robię im awanturę o to, że nie dotrzymują danego słowa” – 28,3%) oraz unikania („Zamykam się w swoim pokoju, by w ciszy trochę pomarzyć” – 23,3%).

Poza sytuacjami trudnymi dotyczącymi bezpośredniej relacji rodzic–dziecko wprowadzono sytuację kłótni małżeńskiej w obecności nastolatka (zdarzenia sprzecznego z potrzebami dziecka). W tym kontekście badani również częściej deklarują zastosowanie strategii zadaniowej („Próbuję załagodzić konflikt, rozmawiając z rodzicami” – 46,7%) w porównaniu z agresywnym („Krzyczę do nich, żeby się uspokoili, bo nie mam ochoty słuchać ich kłótni” – 31,7%) i unikającym

Tabela 2. Rozkład strategii radzenia sobie w sytuacjach konfliktów z rówieśnikami i osobami nieznanymi

Strategie radzenia sobie z rówieśnikami i osobami nieznanymi			
Sytuacje konfliktu interpersonalnego	Unikania N – %	Zadaniowe N – %	Agresywne N – %
Odmowa „ściągania” na klasówce	13–21,7	33–55	14–23,3
Wyłudzenie pieniędzy	7–11,7	38–63,3	15–25
Obwinianie za przegraną	23–38,3	21–35	16–26,7
Żebrzące dziecko w pizzerii	13–21,7	43–71,7	4–6,7
Pomyłka przy kasie na twoją niekorzyść	7–11,7	39–65	14–23,3
Suma	63–21%	174–58%	63–21%

działaniem („Wychodzę do kolegi/koleżanki i wracam późnym wieczorem” – 21,7%).

Strategie radzenia sobie młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach konfliktów z rówieśnikami i osobami nieznanymi

Poza sytuacjami trudnymi opartymi na konfliktach z rodzicem analizowano strategie radzenia sobie w relacjach z rówieśnikami i osobami spoza grupy przynależności.

Udział poszczególnych strategii w różnych kontekstach zdarzeń zaprezentowano w tabeli 2.

Przedstawione w tabeli 2 wyniki wskazują na dominację zadaniowych strategii, także w konfrontacji z rówieśnikami i osobami nieznanymi. W sytuacji braku wsparcia ze strony kolegi na klasówce z matematyki większość (55%) badanych skłania się ku strategii: „Próbuję sam rozwiązać zadanie”. Mniej (21,7%) osób przyznaje się do działania unikającego: „Rezygnuję z rozwiązania zadania” lub agresywnej zapowiedzi odwetu wobec kolegi (23,3%). Preferencja zadaniowej aktywności nasila się jeszcze wyraźniej wobec próby wyłudzenia pieniędzy przez rówieśnika. Aż 63% badanych skłaniało się ku asertywnej obronie. Agresywną konfrontację deklaruje 25%, zaś uległość wobec napastnika tylko 11,7%. Zdecydowanie inaczej przedstawia się deklaracyjny udział poszczególnych strategii

zaradczych w odniesieniu do doświadczanego przez badanego obarczania winą za przegraną zespołu w rozgrywkach sportowych. Jedyne w tym kontekście wzrasta znacząco udział strategii unikania do 38,3 %, wyrażającej się izolacją od drużyny („Odchodzę od drużyny i nie będę więcej grać”). Obniża się poziom zadaniowości do 35% („Przyznaję im rację i obiecuję, że w następnym meczu dam z siebie wszystko”), zaś strategia agresywna jest wykorzystywana w 26,7% przypadków.

Sytuacje trudne związane z osobami nieznanymi dotyczyły konfrontacji z żebrzącym w pizzerii biednym dzieckiem oraz sprzedawcą niewydającym pełnej kwoty reszty. W sytuacjach tych utrzymuje się tendencja do zadaniowości ujawniająca się w kolejnych sytuacjach jako udzielenie jałmużny, ofiarowanie kawałka pizzy (71,7%) oraz grzeczne zwrócenie uwagi kasjerce na pomyłkę w wydawaniu reszty (65%). Wobec dziecka w bardzo niewielkim stopniu (6,7%) ujawnia się tendencja agresywna („odpycham je ze złością i karzę odejść”), zaś wobec sprzedawcy podobnie rzadko (11,7%) deklarowana jest strategia unikania – polegająca na odejściu od kasy bez upomnienia się o zwrot reszty.

Przedstawiona analiza wskazuje na nieznaczne różnice w deklarowanej aktywności zaradczej w obliczu trudnych społecznie sytuacji z różnymi podmiotami życia społecznego, zarówno w relacjach rówieśniczych, jak i wobec osób obcych. Można zatem dostrzec ten-

Tabela 3. Wskaźniki tendencji centralnej i rozproszenia w zakresie doświadczeń relacji młodzieży z rodzicami.

Doświadczenie	Matka		Ojciec		Test t
	M	SD	M	SD	
Postawy kochającej	23,83	3,86	20,4	5,41	1,23
Postawy odrzucającej	13,31	4,92	14,43	5,12	0,15
Postawy ochraniającej	20,56	3,99	16,95	5,31	2,32*
Postawy wymagającej	18,93	4,19	19,22	3,70	0,64
Postawy liberalnej	17,35	4,39	17,63	4,31	0,65

* $p < 0,05$

M – mediana

SD – odchylenia standardowe

dencję do generalizacji deklarowanej zadaniowości w badanej populacji.

Regulacyjna rola doświadczeń relacji z rodzicami w rozwiązywaniu konfliktów przez młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim

Zasadniczym celem badań była weryfikacja hipotez dotyczących regulacyjnej roli jakości indywidualnych doświadczeń w relacji z rodzicami młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w radzeniu sobie w sytuacjach konfliktów z rodzicami. W związku z tym dokonano analizy doświadczenia badanej młodzieży w zakresie: akceptacji, odrzucenia, wymagania, ochraniań i swobody ze strony rodziców. Uzyskane wyniki zaprezentowano w tabeli 3.

Powyższe wyniki wskazują na zróżnicowane doświadczenia badanych w relacjach z rodzicami. Ujawniają oni zarówno przeżycia afirmacji, jak i odrzucenia, swobody, jak i wymagań, a także ochrony ze strony rodziców. Uzyskane rezultaty testu t-Studenta wskazują na zbliżone postrzeganie zachowań ojca i matki wobec badanych w analizowanych wymiarach. Jedyna różnica istotna statystycznie ujawniła się w zakresie postawy ochraniającej, co wskazuje na przewagę takich doświadczeń ze strony matki ($p = 0,02$).

Ponadto przeprowadzono analizę porównawczą w zakresie dwu czynników: mi-

łość–odrzućenie oraz wymagania–liberalizm. Wykazała ona, że u badanych dominuje doświadczenie akceptacji nad odrzuceniem zarówno ze strony matki ($t = 6,78$; $p = 0,0005$), jak i ojca ($t = 4,86$; $p = 0,0005$). Natomiast nie wykazano różnic między liberalnymi i wymagającymi działaniami rodziców w percepcji badanych.

Wskaźniki odchylenia standardowego dla poszczególnych wymiarów doświadczeń uprawniają do wnioskowania o istnieniu różnic indywidualnych w badanych aspektach. Tym samym możliwa jest ilościowa analiza zróżnicowanej aktywności zaradczej w kontekście nasilenia poszczególnych aspektów doświadczeń relacji z rodzicami. W tym celu wykorzystano procedurę regresji wielokrotnej, której wyniki zamieszczono w tabeli 4.

Powyższe rezultaty liniowej analizy regresji wielokrotnej wskazują, że predyktorami zadaniowych strategii zaradczych stosowanych przez badanych w sytuacjach konfliktów z rodzicami jest szczególnie doświadczenie miłości ze strony matki ($p = 0,001$), a także ze strony ojca, choć na nieco niższym poziomie ($p = 0,05$). W modelu wyjaśniającym zachowania zorientowane na rozwiązanie problemu znalazły się także doświadczenie swobody (zależność dodatnia) oraz braku wymagań (zależność ujemna) ze strony matki. A zatem doświadczenie matki jako osoby kochającej i dającej swobodę działania sprzyja zadaniowej aktywności zaradczej badanej młodzieży.

Tabela 4. Doświadczenia relacji z rodzicami jako predyktory radzenia sobie młodzieży w sytuacjach trudnych (model regresji wielokrotnej)

Doświadczenie relacji z rodzicami	Strategie zadaniowe		Strategie agresywne		Strategie unikania	
	Beta	t	Beta	t	Beta	t
Badani ogółem (N = 60)						
Matka kochająca	0,453	3,884***			–0,305	–2,437*
Ojciec kochający	0,244	2,051*				
Matka odrzucająca						
Ojciec odrzucający			0,264	2,180*		
Matka ochraniająca			–0,292	–2,406*		
Ojciec ochraniający						
Matka liberalna	0,197	1,794				
Ojciec liberalny						
Matka wymagająca	–0,222	–1,921				–
Ojciec wymagający						
R ² (skorygowane R ²)	0,337 (0,289)		0,171 (0,142)		0,093 (0,077)	
F	F(4,55) = 6,983***		F(2,57) = 5,895**		F(2,184) = 5,937*	

*p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001

Model objaśnia około 30% wariancji zmienności zadaniowych strategii zaradczych.

Predyktorami agresywnej aktywności zaradczej w sytuacjach konfliktów z rodzicami okazały się doświadczenia odrzucenia ze strony ojca (p = 0,05) oraz braku ochrony ze strony matki (p = 0,05). Te zmienne wyjaśniły ponad 15% zmienności wyników. Natomiast wśród istotnych predyktorów stosowania strategii unikania znalazło się tylko doświadczenie braku miłości ze strony matki (p = 0,05), które wyjaśnia 10% wariancji zmienności wyników.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Celem badań było poznanie aktywności zaradczej młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach społecznie trudnych (konfliktów interpersonalnych) w kontekście doświadczeń relacji z rodzicami. Podstawowe problemy eksploracyjne koncentrowały się zatem na poznaniu

jakości aktywności zaradczej podejmowanej przez badaną młodzież w obliczu takich sytuacji oraz reprezentacji poznawczych zachowań rodziców.

Zaprezentowane wyniki wskazujące na dominację zadaniowych strategii zaradczych u młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim są zgodne z rezultatami uzyskanymi przez S.L. Hartley i W.E. McLean (2008), szczegółowo zrelacjonowanymi w części teoretycznej. Natomiast są odmienne wobec doniesień wskazujących, że ta grupa młodzieży częściej przejawia obronne strategie w zmaganiu się ze stresem (Bramston, Forgarty, Cummins, 1999; Kościelska, 1998; Pisula, 1996; Wayment, Zetlin, 1989). Uzyskane wyniki mogą wynikać ze specyfiki zastosowanego narzędzia, wielkości próby badawczej oraz szczegółowego kontekstu sytuacji trudnej. Wykorzystane w badaniach narzędzie RTSS pozwala docierać do świadomego, dobrze kontrolowanego obszaru funkcjonowania, tym samym wyniki mogą stanowić raczej wyraz deklaracji, postulowanej preferencji niż

realnych zachowań (uwarunkowanych wielorako), co przy niskiej korelacji z Kwestionariuszem Aprobata Społecznej J. Wilczyńskiej i R. Drwala (r -Pearsona w granicach $-0,28$ do $0,28$) wydaje się prawdopodobne. Wynik ten można zatem interpretować jako ujawniany przez młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim efekt świadomości oczekiwań społecznych (szczególnie ze strony rodziców i nauczycieli) i stopniowej adaptacji do dorosłości, której jednym z wyznaczników jest zadaniowy styl rozwiązywania sytuacji trudnych społecznie. Ponadto kontekst rodzinny zaprezentowanych sytuacji trudnych może być dobrze znany i przećwiczony w wielu codziennych sytuacjach (tym samym bardziej przewidywalny), więc stanowi łatwiejszą przestrzeń do podejmowania działań zaradczych dla młodzieży z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Jednocześnie wielkość próby badawczej (60 osób) skłania do ostrożności w generalizowaniu uzyskanych, wysokich wskaźników zadaniowości w rozwiązywaniu społecznych sytuacji trudnych na całą populację.

Uzyskane wyniki wskazują na zróżnicowane: pozytywne (akceptacji) i negatywne (odrzućenia) doświadczenia badanej młodzieży w relacjach z rodzicami. Zdolność do symbolizacji doświadczeń negatywnych stanowi o sile struktury Ja (Rogers, za: Grzesiuk, 1998). Brak wyraźnych skłonności do idealizowania własnych relacji z rodzicami pośrednio uwiarygadnia również wyniki badań kwestionariuszowych dotyczących radzenia sobie w analizowanej grupie badawczej.

Najważniejszym jednak celem eksplanacyjnym realizowanych badań była weryfikacja hipotez dotyczących powiązań specyficznego doświadczenia relacji z rodzicami a radzeniem sobie w sytuacjach konfliktów z nimi. Wyniki badań, choć oparte na niezbyt licznej próbie, są dość obiecujące, gdyż pozytywnie weryfikują postawione hipotezy i zaproponowany model badawczy. Zjawisko tendencyjnego spostrzegania obiektu postawy (rodzica) zaproponowane przez R. Fazio (za: Wojciszke, 2006) zostało pośrednio potwierdzone w niniejszych badaniach. Okazało

się bowiem, że rodzice spostrzegani jako kochający częściej mogą liczyć na konstruktywne działania zaradcze własnych dzieci w sytuacji konfliktu z nimi. Analogiczne wyniki wskazujące na zależność pomiędzy asertywnością a doświadczeniami matczynej akceptacji oraz autonomii ze strony obojga rodziców uzyskała R. Biernat (2006b). Natomiast młodzież aktualizująca doświadczenia bezpośredniego odrzucenia ze strony ojca i pośredniego (w formie braku poczucia ochrony) ze strony matki jest bardziej skłonna do agresywnego zachowania w sytuacji konfliktu z rodzicem. Jednocześnie można było oczekiwać ujawniania się tendencji do stosowania strategii unikania u badanych, w których doświadczeniu dominował obraz rodziców jako osób wymagających, podkreślających własne Ja oraz większej skłonności do kompromisu wobec rodziców spostrzeganych jako ochraniających. Być może stawianie wymagań lub ochranianie bywa różnie interpretowane przez młodzież i nie uruchamia jednoznacznego, specyficznego, tendencyjnego spostrzegania rodzica. Badania potwierdziły jednak znaczenie percepcji relacji z rodzicem dla podejmowanej przez młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim aktywności zaradczej w sytuacjach trudnych (por. Hartley, McLean, 2005, 2009).

PODSUMOWANIE

Poddane analizie indywidualne predyktory nie wyjaśniają w pełni strategii radzenia sobie podejmowanych przez młodzież w sytuacjach społecznie trudnych. Dotychczasowe badania (Dykens, 1999; Kurtek, 2009; Pecyna, 1999; Switzky, 1999) wskazują na konieczność stosowania wieloczynnikowego modelu w analizie radzenia sobie tej grupy społecznej. Zarówno zmienne indywidualne (w tym: temperamentalne, osobowościowe), jak i sytuacyjne modyfikują bowiem aktywność zaradczą osób z niepełnosprawnością intelektualną. Uzyskane wyniki są jednak interesujące, gdyż sugerują regulacyjną rolę subiektywnych doświadczeń relacji z rodzicami (ściślej ich po-

znawczych reprezentacji) w radzeniu sobie młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w sytuacjach konfliktów z nimi. Mogą także stanowić inspirację do podjęcia kolejnych badań wyjaśniających aktywność zaradczą w innych środowiskach uczestnictwa w zależności od subiektywnej percepcji sytuacji społecznych.

Pozytywna weryfikacja koncepcji tendencyjnego spostrzegania rodziców w kontekście konfliktu z nimi skłania do troski o formowanie pozytywnych doświadczeń relacyjnych (szczególnie akceptacji i autonomii) młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim oraz psychoterapeutycznego przepracowywania negatywnych reprezentacji matki i ojca.

PRZYPISY

¹ W badaniach koncentrowano się na deskryptywnym aspekcie doświadczenia. Pominięto natomiast wymiar preskryptywny (por. Karmiloff-Smith, 1996).

² Wartość t-Studenta dla wszystkich pozycji zredukowanej wersji narzędzia jest istotna na poziomie $p < 0,001$.

³ Szczegółowa procedura estymacji trafności i rzetelności została opisana we wskazanej pozycji autorki.

⁴ Analiza pozycji kwestionariusza PCR pozwala stwierdzić dominację behawioralnego aspektu postawy.

⁵ U młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną obserwuje się zjawisko przesunięcia i wydłużenia okresu edukacji na poszczególnych, dostępnych jej poziomach.

⁶ Badania przeprowadzono w Specjalnym Gimnazjum nr 8 mieszczącym się w Ośrodku Szkolno-Wychowawczym w Zamościu, Specjalnym Ośrodku Wychowawczym Zgromadzenia Sióstr św. Dominika im. Matki Kulomby Białeckiej w Kielcach, w Internacie Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego w Starachowicach, Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym nr 2 w Kielcach oraz w Zespole Szkół Ogólnokształcących Specjalnych nr 6 w Gliwicach.

BIBLIOGRAFIA

- Benson B.A., Fusch C. (1999), Anger arousing situations and coping responses of aggressive adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 24, 207–215.
- Biernat R. (2006a), Percepcja postaw rodzicielskich przez młodzież upośledzoną w stopniu lekkim i młodzież pełnosprawną. *Szkola Specjalna*, 3, 40–53.
- Biernat R. (2006b), Zachowania asertywne młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie a percepcja postaw rodzicielskich. *Szkola Specjalna*, 3, 168–178.
- Borecka-Biernat D. (2003), Kwestionariusz radzenia sobie w trudnych społecznie sytuacjach. *Przegląd Psychologiczny*, 46, 1, 9–36.
- Bramston P., Fogarty G.J., Cummins R.A. (1999), The nature of stressors reported by people with an intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 12, 1–10.
- Grzesiuk L. (1998), *Psychoterapia*. Warszawa: PWN.
- Hastings R.P., Hatton C., Taylor J.L., Madison C. (2004), Life events and psychiatric symptoms in adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 48, 42–47.
- Hartley S.L., McLean W.E. Jr. (2005), Perceptions of stress and coping among adults with mild mental retardation. Isight into psychological adjustment. *American Journal on Mental Retardation*, 110, 285–290.
- Hartley S.L., MacLean W.E. Jr. (2008), Coping strategies of adults with mild intellectual disability for stressful social interactions. *Journal of Mental Health Research in Developmental Disabilities*, 1, 109–127.
- Hartley S.L., MacLean W.E. Jr. (2009), Depression in adults with mild intellectual disability: The role of stress, attributions, and coping. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 114, 147–160.

- Karmiloff-Smith A. (1996), *Beyond modularity: A developmental perspective on cognitive science*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kościelska M. (1988), O psychologicznych źródłach trudności akceptacji dziecka upośledzonego – dane z terapii rodzin [w:] D. Kornas-Biela (red.), *Osoba niepełnosprawna i jej miejsce w społeczeństwie*, 79–90. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kościelska M. (1998), *Oblicza upośledzenia*. Warszawa: PWN.
- Kowalski W.S. (1982), *Metoda kwestionariuszowa w badaniach psychologicznych środowiska rodzinnego*. Lublin: UMCS.
- Kurtek P. (2009), *Młodzież z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim wobec sytuacji trudnych. Osobowościowe i sytuacyjne uwarunkowania radzenia sobie*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Landolt M.A., Vollrath M., Ribi K. (2002), Predictors of coping strategy selections in paediatric patients. *Acta Paediatrica*, 91, 954–960.
- Lazarus R.S. (1991), *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Lazarus R.S., Folkman S. (1984), *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.
- Loebl W. (1991), Wybrane aspekty uwzględniania potrzeb psychicznych dzieci lekko upośledzonych umysłowo w procesie rewalidacji uczniów szkoły specjalnej [w:] J. Wyczesany, J. Pilecki (red.), *Aktualne trendy w nauczaniu i wychowaniu dzieci upośledzonych umysłowo*, 49–53. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Lunsky Y., Benson A. (2001), Association between perceived social support and strain, and positive and negative outcomes for adults with mild intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45, 106–114.
- Margalit M. (2004), Loneliness and developmental disabilities: Cognitive and affective Processing Perspectives. *International Review of Research in Mental Retardation*, 28, 225–233.
- Maruszewski T. (2006), Pamięć autobiograficzna jako podstawa tworzenia doświadczenia indywidualnego [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Psychologia ogólna*, 165–182, Gdańsk: GWP.
- Obuchowska I. (1990), Rodzinne konflikty młodzieży niepełnosprawnej związane z realizacją potrzeby autonomii. [w:] M. Tyszkowa (red.), *Rodzina a rozwój jednostki*, 55–74. Poznań: Centralny Program Badań Podstawowych.
- Obuchowska I. (1999), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*. Warszawa: WSiP.
- Pasternak E. (1996), Z badań nad funkcjonowaniem w sytuacjach trudnych dzieci i młodzieży upośledzonej umysłowo [w:] J. Pańczak (red.), *Roczniki Pedagogiki Specjalnej*, 322–330. Warszawa: WSPS.
- Pecyna M. (1999), Style radzenia sobie ze stresem a struktura osobowości dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. *Roczniki Pedagogiki Specjalnej*, 230–244. Warszawa: WSPS.
- Pisula E. (1996), Radzenie sobie ze stresem przez młodzież upośledzoną umysłowo i w normie intelektualnej. *Psychologia Wychowawcza*, 1, 30–37.
- Ratajczak Z. (2000), Stres – radzenie sobie – koszty psychologiczne [w:] I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Roe A., Siegelman M. (1963), A Parent-Child Relations Questionnaire. *Child Development* 34, 355–369.
- Sheridan C.L., Radmacher S.A. (1998), *Psychologia zdrowia. Wyzwanie dla biomedycznego modelu zdrowia*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Strelau J. (2000), Temperament a stres: Temperament jako czynnik moderujący stresory, stan i skutki stresu oraz radzenie sobie ze stresem [w:] I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Switzky H.N. (1999), Intrinsic motivation and motivational self-system processes in persons with mental retardation: A theory of motivational orientation [w:] E. Zigler, D. Bennet-Gates (red.), *Personality development in individuals with mental retardation*, 70–106, New York: Cambridge University Press.
- Tomaszewski T. (1986), *Główne idee współczesnej psychologii*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Tyszkowa M. (1986), *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.

- Wayment H.A., Zetlin A.G. (1989), Coping responses of adolescents with and without mild learning handicaps. *Mental Retardation*, 27, 311–316.
- Wojciszke B. (2005), Postawy i ich zmiana [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, 79–106. Gdańsk: GWP.
- Zigler E. (1999), The individual with Mental Retardation as a Whole Person [w:] E. Zigler, D. Bennet-Gates (red.), *Personality Development in Individuals with Mental Retardation*, 1–16. Cambridge: University Press.